

СТРАШИМИР ДИМИТРОВ

БЪЛГАРСКАТА НАРОДНОСТ ПРЕЗ XV–XVII ВЕК *

Проблемът за съдбините на българската народност след османското завладяване е един от онези въпроси, които не са отминавани в нито един общ очерк по история на България. На него се спират и множество автори на статии, студии и монографии, посветени на развитието на българския народ през XV–XVII век. Той е третиран и решаван от историците с оглед на наличната документална база, на методологичните виждания на съответните автори. И в същото време трябва да се каже, че това е въпрос, по който нашата историография следва неотклонно някои установени преди повече от век схващания, които се предават от поколение на поколение и са станали нещо като постулати, като догми на историческото знание.

Проблемът за развитието на българската народност през XV–XVII век не може да бъде разбран и решен правилно, ако не се изхожда от верни оценки за състоянието на народността през XIV век, в навечерието на османското завладяване, както и за отражението на самото завоевание върху стопанското, поселищното и демографското състояние на българските земи. С други думи, без вярна оценка на изходните позиции, на онова, което имаме в края на XIV век, не може да бъде представено вярно и развитието на българската народност през следващите векове. А тъкмо по тези въпроси нашата историография е наследила и преповтаря оценки, които не отговарят на съвременното състояние на изворовата база и на съвременното равнище на историческото знание.

Ще отмина авторите отпреди Освобождението на България от османско иго по простата причина, че това не са свободни автори, които могат да изказват свободно своите съждения по проблемите на османското завладяване, на депортациите и колонизацията, на ролята на завоеванието и завоевателите в народностното развитие на българите. Нашата историография може да третира

* За първи път тази студия е публикувана в: Материали от научна конференция “Българската народност и нация през вековете”, част I, София, Институт по история на БКП при ЦК на БКП, 1988, 47-115. В настоящия вариант са направени незначителни редакционни корекции от автора.

свободно тези въпроси само в емиграция или след Освобождението, когато няма вече османска цензура и опасност от преследване заради нанесена обида на султаните. Знае се, че заради прикачен към името на султан Мехмед II епитет „сура-ламя“ Иван Найденов трябвало да прекара в затвора няколко седмици¹.

Становищата на модерната ни историография по тези проблеми се формират от Константин Иречек и Марин Дринов, когато науката разполага с крайно ограничен кръг извори. Можем да си представим положението, в което се намира К. Иречек, когато пише своята „История на българите“ в частта ѝ за развитието на българския народ през XV–XVII век. Почти никакви български извори от онова време не са обнародвани. Византийските автори губят интерес към българските проблеми. Наличните извори произхождат от християнски автори, които достатъчно ясно осъзнават трагизма на своето време и особено тежкото положение, в което се озовават християнската църква и нейният клир. За тях завоевателите са агаряни, измаилтяни, които носят неизчислими беди на християнството. Трябва да се изтъкне също, че и османските хронисти, вкл. латинската версия на хрониката на Садедин, направена от Леонклавиус, по свои панегирични съображения възхваляват завоевателите, описват изгодите и плячката, която те заграбвали, говорят за „неизброими ценности“, които били ограбени, за отвлечени „красиви като слънцето робини и роби“ и пр. Както рисуваните от християнските автори, например монах Исая², апокалиптични картини, така и османските хронисти дават достатъчни основания да се представи османското нашествие като катастрофа за Балканите, като време на пълно опустошение и обезлюдяване на балканските градове и села.

Още К. Иречек, като осмисля наличните по негово време източници, прокарва твърдението, че по време на османското нашествие българските градове били разрушени, „а на други били дадени турски привилегии. Селата запустели, защото турците превръщали цели области в пустини и навсякъде опожарявали църкви и манастири... Жителите на равнините бягали по планините и там основавали нови градове.“³ Още той представя завладяването като стопанска и демографска катастрофа и тази негова теза бе дословно възприета от младата българска историография, от историците в другите балкански страни и въобще от балканистиката.

В същото време Викентий Макушев и М. Дринов прокараха идеята, че след опустошенията на завоеванието настъпило временно подобряване на положението на българския народ, наслаждаващ се на мир и благоденствие в *рах ottomana*⁴. И тази идея беше унаследена от българската историография. Нейният най-авторитетен представител през първата четвърт на нашия век е Васил Н. Златарски. Той също оценява завоеванието като катастрофа, но докато „в Източна България, дето турското завоевание било придружено с по-големи разрушения и опустошения, то в Западна България като че ли опомнюването след катастрофата настанало много по-скоро“. И у този автор обезлюдяването и опустошаването на българските земи се свързва „с придружаващата винаги турското завоюване колонизация, която намерила широко приложение в източните и южните български земи като най-вече обезлюдени и като най-близки до центъра на държавата – Цариград. Поради това тази колонизация засегнала най-много Северна и Южна България, дето турците от Мала Азия се заселвали в по-компактни турски маси, както в Делиорман, Тузлука, около Стара Загора, Пловдив, по долината на Марица, на Бяло море и долината на Вар-

дар, когато в западните български земи турците се настанявали главно в градовете...”. Поради турското заселване в градовете “българите били принудени да напушат градовете и да се крият в планините”⁵. И В. Н. Златарски счита, че след 1453 г., след падането на Цариград настъпило “продължително мирно време, което дало възможност, от една страна, на завоевателите да закрепят властта си във всички провинции на обширната си държава... а, от друга, на покорените народи да се върнат колко-годе към нормален живот и да се предадат отново на мирен труд”⁶.

Тезата за “опустошената и разорена земя”, за “безпощадното разоряване на североизточните български земи” се прокарва и в написания от Иван Дуйчев завършек на “Историята на българския народ” от Петър Мутафчиев⁷.

След 9 септември 1944 г. марксистката историография възприе и освети теорията за стопанската и демографска катастрофа, която претърпял нашият народ с османското завладяване. Йоно Митев имаше доста основания да подложи на критика тезата за временното подобряване на положението на българския народ след падането му под османско владичество. Но като отхвърля тази идея, той още повече подсили теорията за стопанската и демографска катастрофа. “Завладяването било придружено – пише той – с невиджани кланета и грабежи. Градове и села били опожарявани. Цели области били обезлюдени. Много от българите били отвлечани и продавани като роби, други спасявали живота си, като се заселвали в планинските места, далеч от главните пътища, по които минавали армиите на завоевателя. Когато вълната на завоеванията отминала, положението не се подобрило... Грабежите, убийствата, отвлеченията в робство и пр. не преставали. Положението се влошавало все повече.”⁸

Приблизително в същия дух са оценени нещата и в двутомната (тритомната) “История на България”. Позовавайки се на летописната бележка на монах Исая, и там се говори за настаналите “страшни опустошения”, за това, че “падането на България под турско иго било истинска катастрофа за нашия народ” и т. н.⁹

Теорията за опустошаването и обезлюдяването на България стана официална теза на българската историческа наука, навлезе в популярната и публицистичната литература, зае трайно място в учебниците по история за всички степени на училищата и университетите. Тя подготви българските читатели, както и голяма част от научните работници да възприемат с доверие и най-силните твърдения за някакво едва ли не обезбългаряване на България по време на османското нашествие и в последвалите го десетилетия. Своята кулминация тази концепция получи в известния труд на Христо Гандев “Българската народност през XV век”. Като подлага на своя обработка нашите и редица османски източници за историята ни през последните десетилетия на XIV и през XV век, той стигна до твърдението, че през онези времена като последица от избиванията, бягствата и депортациите българската народност изгубила 680 хил. души, че тя била презполовена, че преживяла истински демографски колапс и пр.¹⁰ Този труд срещна възраженията на някои наши историци, но и появилите се възторжени рецензии от авторитетни колеги показаха, че нашата публика е подготвена да приема лесно и най-пресилени твърдения по тези проблеми.

Все пак становището на проф. Хр. Гандев не бе възприето в съответния том на многотомната “История на България”. В т. 3 и т. 4 османското завладяване с основание се оценява като “трагичен поврат в историческото разви-

тие на българите”, изтъква се, че “в хода на завоеванието било унищожено много от онова, което народът ни създал през Средновековието”. Заедно с това има и твърдения, че било унищожено стопанството на българския народ, че били разрушени “устоите на съществуващата феодална система”, което е пак теорията за катастрофата в преработен вид¹¹.

Идеите за обезбългаряване и обезлюдяване на страната по време на завладяването, за пълното разстройство на стопанството и на градския живот, за изтласкването на българското население от градовете бяха охотно подхванати от турската историография. Покойният Омер Лютви Баркан стигна до твърдението, че всъщност до османското завладяване на Балканите почти нямало градски живот, а доколкото го имало, той бил толкова дълбоко разстроен по време на завоеванието, че градовете по същество трябвало да бъдат създавани отново. Балканските градове от XV и XVI век били дело на османската администрация, която ги възстановила, презаселила и ги създала като нови градове. Те били османски градове¹². По такъв начин пресилените оценки за пораженията от османското нашествие и установеното османско владичество се оказаха твърде полезни за турската буржоазнонационалистическа историография. България била опустошена и обезлюдена! Да. И в тези обезбългарени земи османските власти докарват от Анадола маси от осmano-огузки заселници (500 хил., както твърди Яшар Юджел в една наскоро излязла статия). Било е, опустошавано е, но това е история. Така или иначе тези земи се оказват безлюдни и се заселват с турци. И българи и славяни не са дошли по тези места по покана, а със сила, с меч са си отворили места по земите на старото население.

Докъде водят тези разсъждения, може да се види от думите на небезизвестния антикомунист и антибългарист Билял Шимшир: “След като османските завоеватели се прехвърлили на Балканския полуостров, подире им маси от анадолския турски народ на вълни на вълни преминали на Балканите, т. е. в Румелия. Синовете на завоевателите, като потомци на победителите, опирайки се на правото на завоеванието, се настанили в тези рядко населени земи. Те създали съвсем нови села и градове. Те турцизирали плътно намиращите се редом с днешна Турция земи на Румелия – на юг от Дунава... Румелийските турци са потомци на завоевателите. Те са основополагащ елемент на Османската империя. Техният корен опира до огузките тюрки. Те са наши кръвни братя, които през XIV век и след него се преселили от Анадола и се настанили там.”¹³

Това е платформата, от която изхожда и ще изхожда турският буржоазен национализъм в борбата си срещу НРБ и особено срещу възродителния процес. Лесно може да се види колко общи пунктове има тя с твърденията на нашата историография, че българските земи били опустошени и обезлюдени по време на завладяването, че османското нашествие било съпроводено с масова осmano-огузка колонизация, че по време на завоеванието били разрушени основите на феодалната икономика в българските земи, че било унищожено стопанството и пр., т. е. цялата теория за катастрофата работи в полза на турската буржоазнонационалистическа историография.

Теорията за катастрофата, за масовото изстребление на българския народ по време на завоеванието, за обезлюдяването на страната, за коренното заместване на старата икономика и система с нова, османска трябва да бъде отхвърлена, защото е невярна. Внимателното изучаване на наличните източници за исто-

рията ни през XV–XVI век показва, че османските завоеватели не са можели, нито пък са били заинтересовани да обезлюдят заварените земи, да се лишат от хората, които обработват тези земи и са източник на феодална рента и държавни доходи. Османските нашественици са срещнали както в Западна Мала Азия, така и на Балканите по-висока цивилизация, по-високо обществено развитие и е трябвало да заимстват много, и то основни неща, за да изградят устойчива държава. Те възприели и съхранили след известни борби основата на съществуващия феодален строй – господстващата във Византийско-балканския регион върховна държавна собственост върху земята, както и произтичащите от това централизирани форми на изсмукване на феодалната рента, т. е. данъчните форми на рентата. Удивителни са съвпаденията между византийско-балканската и османската данъчна система. Едно сравнение между едната и другата показва, че османците са унаследили с незначителни промени старата данъчна система и просто са превели на арабски, персийски или турски названията на старите данъци от византийско-балканско време. Някои данъчни названия дори не били преведени, а само приспособени към изискванията на турската фонетика: *комеркион* става *гюмрюк*, *ангария* си остава *ангария*, да не говорим за пристанищните такси и мита, с които османците се сблъскват едва след завладяването на византийското Малоазийско крайбрежие.

Запазена била селската община и свързани с нея норми на земеползване, при които обработваемата земя продължила да бъде в частно владение и ползване, а пасищата, водоемите, селищата, пътищата и пр. оставали общо владение на цялото село. Запазил се начинът на облагане на неуседналото номадско население на Балканите, като били възприети и названията на най-значителните групи от това население: *чингене* от *циганои* и *ефляк* от *власи*. Запазила се квартално-териториалната организация на населението в градовете, при което начело на отделните градски квартали (махали) продължавали да стоят представители на църковния клир. Като правило в османските описи от XV и XVI век християнските махали се назовават по имената на съответните енорийски попове.

Османските завоеватели запазили в най-голяма степен дори старото административно деление на завладените земи. Средища на санджаци и нахии станали старите столици и резиденции на балканските царе, деспоти, князе и по-дребни феодали. Никопол – последната резиденция на Иван Шишман – станал средище на санджак, в който влизали земите именно на Шишмановото Търновско царство. Видинският санджак включвал земите на Иван Срацимир. Кюстендилският санджак обхващал териториите, които владееел деспот Константин Драгаш, и получил названието си от неговото име – Констандин-или, т. е. областта на Константин.

Съхранили се градовете и поселищната мрежа. Няма село или град, за които да знаем, че са съществували през българското Средновековие и които да са прекратили съществуването си през XV век. Не става дума за някои стражеви крепости, изградени по труднодостъпни планински места, при които не е имало селища. Те останали във вътрешността на държавата и трябвало да прекратят съществуването си като свършено ненужни. Османските регистри, които бяха публикувани досега, ни разкриха съществуването през XV и XVI век на стотици и хиляди села и на градски селища, за чието съществуване преди три или четири десетилетия не се и подозираше. Знае се например от сборни-

ците “Българското село”, че почти във всички наши села се говореше, че “село-то е основано преди 250–300 години”. Ще припомня случая с Габрово, за който град се ширеше легендата, че бил основан през XVII век от Рачо Ковача, чиято статуя и днес се възвисява на една скала сред реката Янтра. Описът на Никополския санджак от 1479 г. показва, че Габрово е старо селище, което още тогава е имало 100 къщи, а това свидетелства, че селото е старо, от предосманско време. Същият опис разкри съществуването на стотици полски села, което показва несъстоятелността на митовете за обезлюдяването на полето и бягството на полските жители към планините. Описът на Видинския санджак от 1455 г. показва, че и там си съществуват стотици полски села, че полските райони съвсем не са обезлюдени и обезбългарени, че старото население се е запазило както в полските, така и в планинските райони.

Някои автори се смущават от обстоятелството, че нашите градове през XV и XVI век не са били особено многолюдни, че са били жалки, с население от 300–400 домакинства, че рядко е имало градове с 500 или 1000 облагаеми домакинства. От това те вадят заключение, че градското българско население се е разпиляло. Ние обаче не знаем, не разполагаме с повече данни за числеността на жителите в нашите градове преди османското завладяване. Атанас Попов се опита въз основа на разкопките в Търново да изчисли населението на Царевец през XII–XIV век. След няколко явни пресилвания (умножава разкритите 160 жилища по три, приема, че в едно жилище е имало поне по 6 души) той изчислява това население на 3000–3500 души, като допълва, че това не било “населението на цялата столица Търновград”¹⁴. Като вземем предвид и останалите по-малки квартали – части на града – и като отчетем направените пресилвания, ще се окаже, че споменатото от Григорий Цамблак “голямо множество народ” на двувековната българска столица е възлизало на 7–8 хил. души. А колко многолюдни ще да са били останалите градове! Явно е, че и преди османското завладяване градовете не са били многолюдни, поради косто и твърденията за опустошаване, обезлюдяване или дебългаризиране на градовете се оказват построени на пясъчна основа.

Ние не можем да си затваряме очите пред историческите извори, които говорят за плячкосвания, за насилия и грабежи, за отвличане в плен и робство по време на османското нашествие. Ние не можем да отминаваме такива крупни факти като разрушаването на българската държава, на българската политическа структура, ликвидирането на господстващата и ръководещата българска феодална класа. Завладяването донесло политическо иго, което само по себе си е факт с преломно значение.

Османското владичество премахнало господстващото и ръководещо положение на Българската православна църква, а заедно с това били смъртно поразени и дотогавашните културни средища, които създавали и разпространявали славянобългарската книжнина и култура. Привилегировано положение в османската държава имала мюсюлманската религия и свързаните с нея духовни и съдебно-религиозни институции, които генерирали и насаждали една чужда на дотогавашните български традиции култура и мисловност. Особено тежък и с трагични последици бил именно този поврат в духовната сфера, тъй като религиозното съзнание си оставало господстваща форма на съзнанието у средновековния човек. При това трябва да се държи сметка за тясната взаимовръзка между етническото и религиозното самосъзнание по онова време, за етничес-

ката “натовареност” на религиозното самосъзнание и самоопределение. От това именно се определя и широко разпространеното сред народа разбиране за православието като за “българска вяра” и за исляма като за “турска вяра”. Това преплитане на етническото и религиозното самосъзнание се оказва с изключително сериозни последици за развитието на българската народност в годините на османското владичество.

С установяването на османското иго се изменили критериите за политическа лоялност и за политическото положение на поданиците. Само мюсюлманските елементи се смятали за пълноценни, за истински крепители на властта. Само пред тях се откривал, особено след първата четвърт на XV век, достъпът до административните и политическите длъжности в империята. Въведената социална система поставяла немюсюлманите на най-ниското стъпало на социалната стълбица в Османската империя. Самата османска държава правела всичко възможно, за да разшири позициите на исляма, тъй като добре разбирала, че той е основното ѝ идеологическо оръдие за укрепване на нейната власт.

Това са наистина дълбоки промени, които бележат края на една епоха и поставят началото на нова. Но това са поврати в държавно-политическата и културно-идеологическата сфера на обществения живот. Нямаме никакви основания да отнасяме тези поврати и към сферата на икономиката, към феодалното стопанство и към демографското състояние. Те не дават никакви основания да се говори за стопанска и етнодемографска катастрофа. В тези области може да се наблюдава удивителна приемственост.

Такава приемственост ние виждаме и при формирането на османската господстваща класа. Откритите и въведени в обръщение през последните три десетилетия османски описи от XV век позволиха да се разкрие по нов начин процесът на формиране на османската феодална класа и да се види широкото преливане в нейните редове на старата балканска феодална класа. Най-ярко олицетворение на съдбините на българската феодална класа имаме в поведението и участието на самата търновска царска династия. Иван Шишман загива в борбата срещу османците, обезглавен от Баязид заради постоянните му опити да се опре на външни сили и да отхвърли османския сюзеренитет; Шишмановият син Фружин емигрира в Унгария и през целия си живот воюва срещу османските поробители; другият Шишманов син, Александър, преминава на османска служба и загива като османски санджакбей в борба с антикрепостническите движения на малоазийските селяни¹⁵. Такава била съдбата и на цялата българска феодална класа. Част от нея загинала в борбата срещу нашествениците. Друга част намерила убежище в съседни страни и продължила борбата с нашествениците. Трета част преминала на османска служба и това не била най-малката част от старата феодална класа.

Участието на старата феодална класа в много голяма степен била обусловена и от начина, по който била установена османската власт в една или друга област на българските земи. Земите на Източна Тракия, на Беломорието и отчасти на Маричината низина били завладени и веднага били поставени под пряката власт и управление на завоевателите. Търновското и Видинското царство, Велбъждкото деспотство на Константин Драгаш, владенията на Крали Марко в Македония и др. били превърнати във васални области. Техните владетели били задължени да се бият на страната на султана, като водят със себе си подчинените им войски и феодали. В техните владения се запазвали старата

местна администрация, старата българска феодална класа. Васалните царе и деспоти постепенно били заменени с османски санджакбееве, при което обаче не била подменяна и подчинената им местна феодална класа и местни управници. Боженишкият надпис на севаст Огнян показва, че и след екзекуцията на Иван Шишман този негов кефалия продължавал да държи и да управлява дотогавашните владения¹⁶. През 1395 г. деспот Константин и Крали Марко загиват като османски васали в битката при Ровине. Знае се, че владенията на Константин били дадени под управлението на сина му, който обаче приел исляма и се нарекъл Юсуф, за когото говори нееднократно и Константин Костенечки¹⁷.

Старите местни феодали продължили да служат и при новите санджакбееве, без на първо време да променят дори християнската си вяра. Те именно съставляват многочислената прослойка на християнските спахии, които срещаме в тимарските описи от XV век¹⁸. С течение на времето тези спахии християни приемали исляма и окончателно се вливали в състава на османската мюсюлманска феодална класа. И все пак до 1445 г. една четвърт от спахиите в нахиите Знеполе и Висока още били християни¹⁹. Към 1479 г. почти 10 процента от спахиите в Никополския санджак, бившето Търновско царство, били все още християни²⁰. Вярно е, че те владеели най-малките тимари, докато големите и доходоносни ленове били притежание на спахии мюсюлмани. Към края на XV век и последните спахии християни трябвало да променят вярата си, с което завършил процесът на преливане на старата българска и балканска аристокрация в състава на османската феодална класа.

Не бих казал, че този факт не се отчита и в досегашната наша историопис. Той е отбелязван, вкл. и в двутомната академична "История на България". *"Имало редица феодали – се казва там, – които предпочели, противно на желанията на народните маси, да се предадат на турския султан и да преминат на негова страна. Така постъпили напр. Марко в Прилеп и Константин във Велбъжд, които се признали за васали на Мурад и били оставени по местата си."*²¹ Това обаче не може да ни даде действителна представа за преливането на старата феодална класа в османската.

И така, изучаването на известните в наше време извори неизбежно води до отхвърляне на теорията за стопанската и демографска катастрофа, която претърпял българският народ по време на османското завладяване и след него. Завладяването се съпътствало с грабежи и плячкосвания, с пленяване и отвлечане в робство на хиляди българи. Непокорните, антиосманските дейци и групи били унищожавани или принудени да забягат в съседните все още свободни християнски страни – Влашко, Сърбия, Унгария и др. Но наличните факти не дават основание да се говори за опустошаване и обезлюдяване на страната ни. Османското завладяване заварило на Балканите формирани народности, които то не успяло да разруши.

* * *

Вторият кръг въпроси, чиито досегашни решения трябва да бъдат поставени на разглеждане, са свързани с оценките за състоянието на българската народност в навечерието на османското завладяване, с нейния етнически състав, езикова хомогенност, етническо и народностно самосъзнание. В нашата историография от времето на Марин Дринов (да не говорим за Паисий и неговите следовници, които не поставят подобни въпроси) се преповтаря в различ-